

Les ràdios lliures madrilenyes: comunicació local i participació veïnal a la dècada de 1980

JOSÉ EMILIO PÉREZ MARTÍNEZ

Associat temporal de docència i recerca
de la Universitat de la Sorbona

josemiliopm@gmail.com

Codi ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1880-5424>

Article rebut el 20/04/20 i acceptat el 11/06/20

Resum

A la dècada de 1980 van coexistir a Madrid, entre d'altres, dos moviments socials fonamentals: el veïnal i el de les ràdios lliures. En aquest article veurem de quines maneres s'han relacionat tots dos i quins resultats ha llançat el treball en comú en termes de comunicació i visibilitat de problemàtiques locals. Mitjançant una sèrie d'exemples, analitzarem com la participació del teixit veïnal organitzat en les ràdios lliures va poder generar dinàmiques beneficioses per a tots dos, tot donant veu als veïns dels barris més desfavorits de la capital i creant un espai en què es van trobar diversos activismes socials.

Paraules clau

Ràdios lliures, moviment veïnal, participació, comunicació alternativa, comunicació local.

Abstract

In the 1980s, two fundamental social movements coexisted in Madrid: the neighbourhood movement and the free radio movement. In this article we will see how both were related and what results their work together produced in terms of communication and visibility of local issues. With a series of examples, we will analyse how participation of the organised neighbourhood network in the free radio stations could have generated beneficial dynamics for both, giving a voice to residents of the most disadvantaged neighbourhoods of the capital city and creating a space with different types of social activism.

Keywords

Free radios, neighbourhood movement, participation, alternative communication, local communication.

1. Introducció

El moviment de les ràdios lliures va aparèixer a l'èter espanyol a finals de la dècada dels setanta, inspirat en els seus homòlegs francès i italià, i des del primer moment va plantejar un model comunicatiu horitzontal, obert i participatiu. Aquestes emissores van tenir, i tenen, –inserir dins d'una cosmovisió altermundista més àmplia– l'objectiu de trencar amb les imperants dinàmiques comunicatives verticals. Per a això van garantir, per la via de la praxi, el dret d'accés i la participació ciutadana, tot obrint els seus micròfons, els estudis, els telèfons i les assemblees a aquelles persones interessades a comunicar.

L'objectiu d'aquestes pàgines serà apropar-nos a una de les múltiples formes concretes que va adoptar aquesta participació: la relació entre les emissores lliures madrilenyes i el moviment veïnal dels barris durant la dècada dels vuitanta. El marc cronològic seleccionat es correspon, en parlar de les ràdios lliures, amb una primera etapa, dins de la seva història, que abastaria des de l'aparició de les primeres experiències al concurs de llicències derivat del Pla tècnic nacional que va acompanyar la Llei d'ordenació de les telecomunicacions (LOT) de 1987. Pel que fa al moviment veïnal, hem de tenir en

compte que van ser anys difícils, en els quals la recomposició i la participació en les reivindicacions pròpies de cada zona de la capital –com el conflicte al voltant de La Vaguada, al barri del Pilar– es van complementar amb la intervenció en altres de més generals, com van ser les mobilitzacions al voltant del referèndum de permanència d'Espanya a l'OTAN.

Així, hem posat en relació l'activitat de dos moviments socials, un d'acabat d'estudiar i que gairebé va caure en l'oblit, la ràdio lliure, i un altre, el veïnal, la importància i memòria del qual sí que han estat reivindicades. No obstant això, i malgrat aquestes diferències, tots dos comparteixen, al nostre parer, la característica de constituir “moviments de moviments” (PÉREZ QUINTANA I SÁNCHEZ LEÓN 2008: 15). Partint d'aquesta conjuntura, hem analitzat les diferents maneres en què les associacions de veïns i aquestes emissores van establir llaços, quines van ser-ne les potencialitats i conseqüències, i hem intentat entreveure quines dinàmiques de participació i retroalimentació es van produir dins d'aquestes relacions. D'aquesta manera es confirma, d'una banda, que val la pena continuar aprofundint en l'estudi de les associacions de veïns, ja que van ser “privilegiats observadors de les tensions socials i polítiques que es van viure al tardofranquisme, la Transició i els primers anys de la

democràcia” (ORTIZ HERAS 2016: 13); i, de l'altra, que l'estudi de les ràdios lliures ofereix noves perspectives en les quals hem de seguir aprofundint.

Per dur a terme aquesta anàlisi ens hem basat en fonts primàries recopilades al llarg d'anys d'investigació, a través de les quals hem intentat reconstruir el passat d'aquestes ràdios. Hem de tenir en compte que ens trobem davant d'un objecte d'estudi sobre el qual és difícil localitzar sèries completes de fonts, de manera que cal fer de la necessitat virtut. D'una banda, hem treballat amb documents emanats de les pròpies emissores: fanzins, documents interns, manifestos, etc. De l'altra, han resultat fonts imprescindibles unes entrevistes semiestructurades a activistes del moviment de la radiodifusió alternativa d'aquells anys, que ens permetran conèixer i fixar detalls no recollits en altres documents. Les dades emanades d'aquestes fonts s'han completat i matisat amb la consulta de premsa, tant generalista com alternativa, i de la bibliografia preexistent.

D'aquesta manera, aquest treball té la finalitat d'entroncar amb el nombre exigü de publicacions que ha produït l'acadèmia espanyola sobre les ràdios lliures. Una contribució que se suma a aportacions que ja es poden considerar clàssiques, com les realitzades per Prat (1981) o Aguilera (1985) i a nous esforços, com aquells exercits en diferents direccions pels membres de la Xarxa d'Investigació en Comunicació Comunitària, Alternativa i Participativa (García García 2013; Ramos Martín, Morais i Barranquero Carretero 2018). L'atenció prestada a aquest fenomen des de la historiografia és escassa, tot i que en els últims anys han vist la llum aproximacions generals de tall quantitatiu (GARCÍA GIL, GÓMEZ GARCÍA I REGUERO SANZ 2018) i contribucions que han examinat el seu passat en regions concretes com ara Catalunya (CAMPS DURBAN 2019), el País Basc (PASCUAL 2019) o Madrid (PÉREZ MARTÍNEZ 2018).

Les reflexions que presentem aquí segueixen l'estela de treballs recents que han analitzat la relació entre les ràdios lliures i els diferents moviments socials. Dins d'aquest enfocament –obert per Martín (1998) amb el text seminal sobre les ràdios lliures, l'ocupació, la insubmissió i l'economia solidària– trobem alguns apunts sobre el paper polític d'aquestes emissores (García Gil 2019) i d'altres que desgranen, des del punt de vista de la producció ideològica i la construcció de contrahegemonia, els casos concrets de l'ecologisme, l'antimilitarisme o el feminisme (PÉREZ MARTÍNEZ 2020, 2019 i 2013, respectivament) i serveixen de marc en aquest text.

En una primera part, i a manera de necessària contextualització, ens hem apropat al desenvolupament de tots dos moviments en aquells anys; en una segona part, hem intentat comprendre les característiques i la potencialitat de la relació entre el moviment per la llibertat d'emissió i altres moviments socials. Finalment, ens hem centrat a descriure, comprendre i avaluar què va suposar la imbricació del moviment ciutadà i les seves associacions de veïns amb les emissores lliures, a través de l'estudi de casos concrets sobre els quals ens ha estat possible recuperar testimonis o documentació.

2. Associacions de veïns i ràdios lliures: notes sobre dos moviments socials al Madrid dels anys vuitanta

És important, abans de començar a desenvolupar la nostra feina, esbossar unes línies que introdueixin aquests dos moviments socials i la seva situació en la dècada dels vuitanta, de cara a obtenir un marc que ens permeti entendre en quina situació es va començar a produir aquesta relació entre el moviment veïnal i el de les ràdios lliures. Hem de partir, però, de l'assumpció que aquest encreuament de camins va resultar natural, ja que estem convençuts que els moviments socials urbans madrilenys d'aquella dècada van constituir, d'acord amb Manuel Castells, “un sistema de pràctiques que resulten de l'articulació d'una conjuntura de sistema d'agents urbans i de les altres pràctiques socials”, de manera que “el desenvolupament tendeix objectivament cap a la transformació estructural de sistema urbà” (1974: 312), i de tota la societat, afegiríem nosaltres. Com a parts integrants del mateix sistema, sembla que tots dos fenòmens estaven cridats a interrelacionar-se.

El moviment veïnal madrileny té les seves arrels en la dècada dels cinquanta, encara que arrenca el seu camí oficiós a l'empara de la Llei d'associacions de 1964, moment en el qual comencen a aparèixer les primeres associacions de veïns a Palomeras Bajas, el Pozo del Tío Raimundo, Usera, Orcasitas, Villaverde i altres barris de sud de la ciutat. A la dècada dels setanta, aquest moviment va ser un element clau de la lluita antifranquista, que va acabar estenenent-se a la resta de la regió. El 1975 es va fundar la Federació d'Associacions de Veïns de la Província de Madrid, que va arribar a acumular la militància activa de més de 220.000 persones, va plantejar batalles tan importants com la “guerra del pa” o la negociació del parc de Pradolongo i va constituir una escola de democràcia molt important (ACTIVA ORCASITAS 2005: 19 i 24), a més de ser el germen de l'actual Federació Regional d'Associacions de Veïns de Madrid (FRAVM).

La celebració, el 1979, de les primeres eleccions municipals democràtiques després de la dictadura va marcar l'inici d'una sèrie de canvis clau per al moviment veïnal. Un dels més importants en va ser l'“escapçament” progressiu. Molts dels líders provenien de, o van acabar en els diferents partits d'esquerres –des del Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE) fins al Moviment Comunista (MC), passant pel Partit Comunista d'Espanya (PCE) o l'Organització Revolucionària dels Treballadors (ORT) –, de forma que, davant la nova situació política, van passar a defensar les noves vies participatives municipals, i així es van abandonar moltes d'aquestes organitzacions a la seva sort.

D'aquesta manera, el moviment ciutadà, buidat de contingut i sense recursos materials i humans, va fer front als reptes que hi plantejava la dècada dels vuitanta, la del “desencant”. D'acord amb Carmen Espinar (2015: 12-14), durant aquests anys, van haver-hi diversos canvis socials i polítics. En primer lloc, les autoritats van implantar unes noves normes de participació l'objectiu de les quals era, de fet, controlar les associacions

veïnals. En segon lloc, els nous ajuntaments democràtics van començar a cobrir, amb desigual competència, diverses activitats de què s'ocupava el teixit associatiu. El mateix va passar amb els partits d'esquerra, que en integrar-se a l'espai electoral i adoptar un organigrama districtual, van passar, en molts casos, a competir amb les associacions de veïns. Finalment, la lenta burocratització d'aquestes associacions va minvar el dinamisme que les havia caracteritzat fins aleshores, i s'hi va sumar la divisió interna que va causar el referèndum de l'OTAN i una incapacitat cada vegada més gran per connectar amb les noves generacions.

Davant d'aquests nous i poc favorables condicionants, les associacions veïnals madrilenyes van començar, d'una banda, a teixir aliances amb altres sectors com les associacions de mares i pares d'alumnes o el moviment ecologista, amb els quals van realitzar accions i campanyes conjuntes, i, de l'altra, es van acostar també a un fenomen que havia començat a establir-se a Madrid a principis de la dècada: les ràdios lliures.

De fet, la mateixa Carmen Espinar ha valorat com una cosa positiva per al moviment veïnal dels anys vuitanta l'aparició de les emissores lliures, ja que van formar part d'un entramat de mitjans alternatius que hauria permès evitar l'ostracisme al qual els mitjans generalistes haurien condemnat els moviments socials. En les seves pròpies paraules:

“(…) enfront dels mitjans de comunicació que fa ja temps que no atorguen protagonisme al moviment veïnal i que es fan ressò de les posicions polítiques dels partits majoritaris respecte a invisibilitzar els moviments socials de l'època, sorgeixen les ràdios lliures i comunitàries, amb base territorial als barris i amb participació dels veïns. Junt amb això, s'incrementen i es milloren els butlletins, revistes i diaris veïnals, com a mitjans de comunicació alternatius” (2015: 13).

I és que, efectivament, les ràdios lliures van començar a desenvolupar-se a Madrid a la dècada dels vuitanta, encara que puguem trobar antecedents directes a finals de la dècada anterior, tant a la capital de l'Estat com a Catalunya o al País Basc. Es tracta d'un fenomen heterogeni i canviant, la qual cosa ha dificultat en gran mesura establir una definició que reculli la diversitat de projectes que poden trobar-se dins del moviment. No obstant això, podem fixar com a característiques comunes de la pràctica totalitat de les emissores que són projectes sense ànim de lucre, que es posen en marxa per la ciutadania –en ocasions a través d'associacions culturals o juvenils–, amb mecanismes de presa de decisions horitzontals; i que estan obertes a la participació i a ser independents de grups de pressió polítics, religiosos o econòmics (GARCÍA GARCÍA 2017: 34).

A Espanya, aquest fenomen s'ha caracteritzat també per la seva “alegalitat”. En els anys que aquí ens ocupen, aquestes emissores van realitzar la seva funció sense concessió administrativa, però des de la ferma convicció que l'article

20 de la Constitució de 1978 les emparava. Així doncs, van compartir, o es van disputar, les ones amb emissores legals (públiques i privades, d'implantació nacional o municipal) i il·legals, com les ràdios pirates, emissores privades, sense llicència i amb ànim de lucre (Ibarra, Maestu i Portuondo 1987: 2).

Les primeres experiències de radiodifusió alternativa, protoràdios lliures, a Madrid poden situar-se a finals de l'any 1976, amb l'aparició de Radio La Voz del Pobre, emissora de curta vida. Després d'uns anys de relatiu buit pel que fa a experiències alternatives, el 1982 apareix Radio Acción al Barri del Pilar, precursora del que seria la primera onada d'emissores lliures pròpiament dites a la ciutat de Madrid: Onda Verde Vallekana, Radio Fortaleza, Radio Luna i Onda Sur, projectes que van començar a funcionar el 1983.

De fet, aquest any és un moment clau per al desenvolupament de les ràdios de la Comunitat Autònoma de Madrid. Així, durant el mes de maig es va celebrar a l'Ateneu Llibertari de Villaverde, afavorit per l'acabada d'aparèixer Onda Sur i l'asturiana Radio QK, la VI Trobada de la Coordinadora Estatal de Ràdios Lliures. Aquesta trobada seguia la petja de les que s'havien celebrat anteriorment, principalment a Catalunya i al País Basc, i es va convertir en una fita dins de la història del moviment. D'aquesta reunió va sortir el conegut com a *Manifiesto de Villaverde*, un document clau, ja que recollia una definició de la naturalesa i els objectius de les emissores lliures que, de fet, continua tenint vigència per a moltes d'aquestes avui en dia (COORDINADORA 1983).

Entre 1983 i 1987 el nombre de ràdios madrilenyes va créixer progressivament, i van aparèixer emissores en pràcticament tots els barris de la capital i municipis circumdants. Projectes com Radio Vallekas, Radio Zero, Onda Verde, Antena Vicalvaro, Radio Jabato o Radio Carcoma van néixer en aquests anys, i van cobrir entre els uns i els altres la pràctica totalitat de la comunitat autònoma.

El treball de les ràdios madrilenyes durant aquesta dècada va ser continu. Així doncs, van participar en les trobades que s'han anat celebrant durant aquests anys, com la d'Albacete l'any 1985 (GÓMEZ 1985); es van mobilitzar pel “no” al referèndum sobre la permanència d'Espanya a l'OTAN (CASANOVA 2002: 29); van patir tancaments i episodis repressius, com la detenció d'un locutor de la Cadena del Water en el context de les vagues estudiantils de 1987 (ECHEVARRÍA 1987); i van acabar encarant dividides el punt d'inflexió que va suposar, el desembre de 1987, l'aprovació de la Llei d'ordenació de les telecomunicacions (LOT). A partir d'aquest any, i fins al 1989, la seva activitat es va centrar en com afrontar el concurs de llicències previst en el Pla tècnic nacional derivat de la LOT. La ruptura que es gestava a l'interior del moviment madrileny es va accelerar en aquests dies, la qual cosa va fer que diversos projectes de ràdios lliures es presentessin al concurs.

Com a condició per participar en el concurs, les autoritats van exigir un cessament temporal de les emissions, de manera que, el mes de març de 1989, les estacions lliures madrilenyes

van cessar la seva activitat a les ones. Aquesta aturada generalitzada va suposar un dels moments més crítics de la història del moviment. El resultat del repartiment de llicències va afavorir les emissores lliures amb dues a tot l'Estat: una a València, encara en actiu, per a Radio Klara, i una altra a Madrid, a Chinchón, per a la Federació de Ràdios Lliures de la Comunitat de Madrid (FERALICOMA), un projecte que va desaparèixer durant els primers anys de la dècada dels noranta. Després de la suspensió de les emissions i dels resultats del concurs de llicències, moltes emissores lliures madrilenyes van desaparèixer del dial per sempre, mentre que d'altres van tornar a la seva activitat "alegal" amb el temps. Durant la dècada dels noranta, la relació entre tots dos moviments es va anar estrenyent, de manera que moltes ràdios es van anar incorporant, progressivament, a la FRAVM.

3. La ràdio lliure madrilenya i els moviments socials

Com assenyalàvem en la introducció, la ràdio lliure madrilenya va constituir als anys vuitanta un veritable "moviment de moviments". És a dir, va ser un espai en el qual van confluïr col·lectius i individualitats provinents de diferents lluites i mobilitzacions socials, que van trobar en aquest tipus d'emissores un espai en el qual participar i una eina per propagar els seus discursos.

Aquestes ràdios van néixer dins del que, seguint Stuart Hall i Tony Jefferson (2014), hem anomenat "subcultura alternativa": un subconjunt social compost per integrants de partits, sindicats, col·lectius de l'esquerra –més o menys radical–, i diferents moviments socials, hereva de l'antifranquisme i amb influència de les formes de fer de la contracultura.

El caràcter obert i horitzontal d'aquestes emissores va permetre que les graelles s'anessin construint d'acord amb els interessos d'aquelles persones que van voler participar-hi. Per tant, i atesa la relació d'aquests mitjans amb la subcultura alternativa que esmentàvem més amunt, va ser molt habitual que activistes i col·lectius socials s'hi apropessin per utilitzar-les com a altaveu, no en va el seu objectiu era donar veu a "les sense veu".

Hem de tenir en compte que, tot i que el moviment de les ràdios lliures té les seves pròpies reivindicacions, la seva pròpia agenda i els seus propis òrgans de coordinació, moltes d'aquestes emissores van ser creades per col·lectius organitzats que provenien d'altres lluites socials concretes, o que estaven més o menys vinculats a partits polítics o sindicats, sensibles amb les lluites dels moviments socials. Trobem exemples com el d'Onda Sur, al districte de Villaverde, posada en marxa pel MUA (Muchos Unidos Alternativos), un grup compost, entre d'altres, pel Col·lectiu Ecologista de Villaverde (ENTREVISTA PERSONAL 2012c), amb una clara tendència ecologista en la seva programació. Radio Cero va ser el projecte de la Comissió AntiOTAN de Madrid, amb la qual cosa el pacifisme i l'antimilitarisme van ser els seus senyals d'identitat (ENTREVISTA

PERSONAL 2008). Onda Verde Vallekana va néixer molt vinculada a la llibreria ecologista El Bulevar, de manera que hi va haver des del principi una vinculació molt forta amb aquest moviment (RODRÍGUEZ LEAL 2002: 121-122). Radio Negra, posteriorment Onda Latina, va ser un projecte iniciat per l'agrupació de districte de Latina del PCE (ENTREVISTA PERSONAL 2014b), o Radio Luna, l'origen de la qual té certa relació amb el Sindicat de Banca de CNT (ENTREVISTA PERSONAL 2011b).

Per tot això, el feminisme, l'ecologisme o el pacifisme van ser alguns dels protagonistes d'hores i hores d'emissió, i van convertir les ràdios lliures en instàncies de producció i reproducció ideològica dins i fora dels límits de la subcultura alternativa en la qual van néixer. És a dir, van ser espais en què els diferents discursos militants i activistes es van compartir, es van retroalimentar i, a través d'aquests contactes i de les ones, van ampliar la seva influència i transcendència social. Una posada en comú facilitada per les pròpies dinàmiques i funcionament de les ràdios lliures, i el seu caràcter deliberatiu va potenciar que els diferents discursos es compartissin dins de les emissores, es discutissin i s'arribés a síntesis unificadores. Una prova d'això van ser programes com *A por todas*, a Onda Sur (ONDA SUR 1985), que va posar en circulació les reivindicacions del feminisme; *La calle de todos*, a Radio Luna; després, *Libertad condicional* a Radio Cero, que es va encarregar de comunicar les línies de treball del Comitè Antirepressiu de Madrid (ENTREVISTA PERSONAL 2010); o *La lima*, a Onda Verde Vallekana, molt proper a les mobilitzacions que desenvolupava la Coordinadora de Presos en Lluita (COPEL) (ENTREVISTA PERSONAL 2011c), que s'haurien ocupat de posar en contacte a tots els membres de les seves emissores amb aquestes lluites concretes.

La tasca d'aquestes ràdios, com a *aparells ideològics* (ALTHUSSER 1974), funcionava, com hem assenyalat, a dos nivells: un de proximitat, que seria la projecció dels discursos en els límits de la pròpia esfera alternativa dins de la qual es van inserir aquestes emissores, i un segon, més ampli, constituït pel total de la societat, madrilenya en aquest cas. En aquest primer nivell, i pel fet de provenir dels membres d'aquesta alternativitat de diferents contextos i activismes, dins de les emissores lliures van entrar en contacte amb altres experiències i van confrontar, compartir i debatre els seus punts de vista. Una dona provinent d'un col·lectiu feminista, per exemple, podia entrar en contacte, dins d'una ràdio d'aquest tipus, amb activistes ecologistes i retroalimentar els seus repertoris de lluita a través de la posada en comú i el debat. La capacitat innata de les ones radiofòniques de traspasar fronteres va ser la que va donar lloc al segon nivell: ja fos a la comunitat més propera o a tota la ciutat, aquestes emissores tenien la capacitat de ser escoltades per amplis sectors de la ciutadania.

Les dues modalitats de circulació ideològica que acabem d'exposar van generar en aquells anys una "esfera pública perifèrica", diferent de l'esfera pública central dominant, que per a aquesta subcultura acabaria per consolidar-se en "hegemonia alternativa" i que es va caracteritzar per "un major pluralisme

de veus, tendències ideològiques i diversitat d'agenda" (RESINA I SAMPEDRO 2010: 151). Creiem que aquest espai va arribar a constituir-se en "contrahegemònic" i que va forçar la cultura dominant, en moments concrets, a haver de negociar les seves posicions, com va poder succeir durant la campanya prèvia al referèndum sobre la permanència d'Espanya a l'OTAN de 1986. La cultura i la praxi de la subcultura alternativa va haver d'incorporar-se, com a mínim en part i alliberada dels seus components subrepticis, al patrimoni dels grups dominants de cara a no perdre la posició de domini.

És aquí on podem albirar el potencial i la importància del paper jugat per les emissores lliures del moment, més en concret les madrilenyes, ja que podem afirmar, tenint en compte l'impacte social d'aquestes ràdios durant la dècada dels vuitanta, que van tenir aquesta funció d'instància ideològica. La presència d'aquest moviment en els mitjans de comunicació, tant generalistes com alternatius, ha donat suport a la hipòtesi que va tenir-hi un cert abast. Les seves aparicions en publicacions tan disperses com el dominical *Blanco y Negro* (CRIADO 1980), la publicació d'actualitat *Diario 16* (ANTONA I REGUEIRO 1984), la revista de referència llibertària *Ajoblanco* (AJOBLANCO 1977) o *Onda 2001*, que estava dedicada als radioaficionats (LAPEÑA I MEDRANO 1984), REFORCEN LA IDEA QUE ELS SEUS MISSATGES VAN ENTRAR A FORMAR PART DE l'agenda mediàtica, social i política.

Així doncs, les emissores lliures van complir amb un paper de mediadores en les dinàmiques de negociació de l'hegemonia social d'aquells anys i gràcies a aquestes es van incorporar a la cultura dominant tant continguts com valors, o formes d'actuar, de la subcultura alternativa, i es van donar a conèixer lluites i problemàtiques socials que, de vegades, haurien escapat a l'interès dels mitjans generalistes. Així, avenços en l'assimilació de l'agenda del moviment feminista o la preocupació pel pacifisme no haurien entrat a formar part d'allò "normalitzat" si abans no haguessin estat part de l'"hegemonia alternativa" que gràcies, en part, a les ràdios lliures es va estendre per sectors importants de la societat espanyola.

Després d'aquestes reflexions, la qüestió és comprovar quines formes concretes va adoptar aquest paper de les emissores lliures en la relació existent entre aquestes i el moviment veïnal: com es van articular, les seves potencialitats i els seus resultats.

4. El moviment veïnal madrileny a les ondes

Quan ens acostem a les maneres en què les ràdios lliures madrilenyes es van relacionar amb el moviment veïnal, tot facilitant l'accés als mitjans informatius, s'observa que aquesta realitat es va materialitzar de dues formes concretes. Com a punt de partida, hem d'assenyalar que aquest acostament del veïnatge es va donar principalment en les ràdios que Rosa Franquet va identificar com a "locals", és a dir, les emissores de barri, i era menys comú en aquelles que eren metropolitanes i pretenien arribar a tota la capital (1984, pàg. 178).

La primera manera de participació del moviment veïnal

madrileny en aquest tipus de comunicació és a través d'emissores posades en marxa, o emparades, per les mateixes associacions de veïns de la ciutat. La segona la constitueix l'atenció donada per les emissores "locals" a les problemàtiques del seu entorn més directe. En tots dos casos, però, van ser els veïns de cada un dels barris els que van nodrir principalment les graelles d'aquestes emissores.

Si atenem al cens de ràdios lliures en funcionament a la Comunitat de Madrid durant la dècada dels vuitanta, comprovem que, sobre un total de 45 emissores, sis van ser creades pel moviment veïnal organitzat (vegeu la taula 1).

Un dels primers exemples d'emissora lliure posada en marxa per una associació de veïns va ser Antena Vicálvaro. Aquesta emissora va néixer de l'interès de la secció juvenil d'aquesta associació, va començar a gestar-se a finals de 1983 i va arrencar les seves emissions l'any 1984. Ceferino Maestu, president de la veïnal en aquells anys, va reconèixer que, en la línia del que ha exposat Espinar, la creació de l'emissora "responia a una necessitat de comunicació social", ja que les revistes del moviment veïnal "tenien una difusió molt propera, no anaven més enllà, costava molts diners [...]", mentre que muntar una ràdio "primer, era més barat i segon, era més immediat", és a dir, "et permetia accedir a coses que passaven de manera més ràpida" (ENTREVISTA PERSONAL 2011a).

Un mitjà de comunicació que es feia ressò de les demandes d'una zona que, en la dècada dels vuitanta, estava immersa en tot un seguit de lluites per la millora de les condicions materials del districte, que romania relativament aïllat de la resta de la ciutat i afrontava problemes com l'absència d'ambulatoris i poliesportius, l'existència d'un mercat il·legal conegut com a "porquerías preciaadas" o la necessitat de reubicar una població barraquista de gairebé 400 famílies (FRESNEDA 1988).

D'acord amb els seus promotors, l'emissora va arribar a tenir certa influència sobre el districte gràcies la seva implicació en el dia a dia d'aquesta, ja que:

"[...] feia moltes coses, però sempre dirigida a coses de barri, no a objectius polítics generals, sinó a aconseguir semàfors als carrers, a aconseguir instituts [...], el tema de les barraques, el tema del metro, les comunicacions, l'accés, Vicálvaro estava gairebé aïllat de Madrid llavors, [...] l'asfaltat dels carrers. Coses que eren normals, o activitats culturals, com eren la cavalcada de reis, o coses així, les festes de barri, coses molt locals" (ENTREVISTA PERSONAL 2011a).

Un segon exemple d'aquesta categoria d'emissores va ser Radio Carcoma, creada uns anys més tard a Canillejas, seguint unes dinàmiques semblants a les d'Antena Vicálvaro, ja que com la pròpia ràdio reconeixia:

"Les perniciosos idees d'un grup de joves que va aterrar a l'Associació de Veïns de Canillejas, amb la idea de pervertir tot el barri com fos, va degenerar [sic.] a parir una ràdio encara que fos com a mares solteres. [...] Malgrat tot, a les 13:00 h del dia següent, amb un

Taula 1. Cens d'emissores madrilenyes en actiu a la dècada de 1980

Nom emissora	Data inici	Data fi	Col·lectiu propietari	Localització
90'5 Esstereo	1981	Desconeguda	Col·lectiu propi	Madrid (barri desconegut)
Antena Colectiva	1986	Desconeguda	Col·lectiu propi	Cuatro Caminos
Antena Vicálvaro	1983	1997/1998	Assoc. veïnal	Vicálvaro
Cadena del Water	1984	1989	Grup de joves (Radio La Voz del Pobre)	Malasaña
Onda Butti	198?	Desconeguda	Col·lectiu propi	Getafe
Onda Lateral	1987	Desconeguda	Col·lectiu propi	Madrid (barri desconegut)
Onda Latina	1986	Actualitat	Assoc. cultural Pablo Picasso	Aluche
Onda Merlín Comunitaria	1987	Actualitat	Col·lectiu propi	Villaverde
Onda Sur	1983	199?	M.U.A.	Villaverde
Onda Verde	1984	Actualitat	Grup ex-Onda Verde Vallekana	Arganzuela
Onda Verde Vallekana	1983	1984	Llibrería El Bulevar	Vallecas
Radio Acción	1982	1983	Col·lectiu propi	Barrio del Pilar
Radio Actividad	1984	2005	Assoc. cultural (Radio Imagen)	Alcalá de Henares
Radio Albatros	1986	Desconeguda	Col·lectiu propi	Ventilla
Radio Caribe	1985	Desconeguda	Assoc. veïnal	Zarzalejo
Radio Carcoma	1988	Actualitat	Assoc. veïnal	Canillejas
Radio Cero	1984	199?	Comisión Anti-OTAN	San Bernardo
Radio Cigüeña	1986	Actualitat	Assoc. cultural	Rivas Vaciamadrid
Radio ELO	1986	2008	Assoc. veïnal	Orcasitas
Radio Enlace	1989	Actualitat	Assoc. Juvenil	Hortaleza
Radio Fhortaleza	1983	199?	Col·lectiu propi	Hortaleza
Radio Fuga	1985	Actualitat	Col·lectiu propi	Aranjuez
Radio Hola	1980	Desconeguda	Col·lectiu propi	Madrid (barri desconegut)
Radio Imagen	Desconeguda	1984	Col·lectiu propi	Alcalá de Henares
Radio Jabato	1984	Actualitat	Asamblea de joves de Coslada	Coslada
Radio Keka	1981	1982	Desconegut	Madrid (barri desconegut)
Radio La Voz del Pobre	1976	1980	Col·lectiu propi	Ciudad Lineal
Radio Las Águilas	1983	Actualitat	Assoc. veïnal	Las Águilas
Radio Luna	1983	199?	Col·lectiu propi ex-CNT	Malasaña
Radio Manzanares	1980	1980	Desconegut	Madrid (barri desconegut)
Radio Mercurio	1988	1989	Col·lectiu propi	Puerta del Sol
Radio Morata	1984	Actualitat	Col·lectiu propi	Morata de Tajuña
Radio Negra	1984	1986	PCE	Aluche
Radio ORNI	1988	Desconeguda	Col·lectiu propi	Vallecas
Radio Paloma	1987	Actualitat	Assoc. veïnal	Vallecas
Radio Piel Roja	1984	Desconeguda	Col·lectiu propi	Leganés
Radio Rara	1983	1987/1988	Col·lectiu propi	Getafe
Radio Ritmo	1985	201?	Col·lectiu propi	Getafe
Radio Tú	1983	1985	Casa de la Cultura	Parla
Radio Vallekas	1986	Actualitat	Col·lectiu propi	Vallecas

Font: Elaboració pròpia a partir de l'arxiu personal de l'autor, d'entrevistes personal i altres materials.

emissor prestat de Radio Mercurio [...], va començar l'emissió de Radio Carcoma, *el terror de la madera...* i el terror de la tècnica, perquè a la 1:20 h vam haver de desconnectar, ja que va venir una olor sospitosa de cremat de l'emissor [...]" (RADIO CARCOMA 1997: 1).

Un projecte, aquest de l'emissora, que des de la veïnal era valorat com "una història molt seductora des del punt de vista de la participació" que era "superatractiva per a la gent més jove de l'Associació i allò va tenir un èxit brutal" (ENTREVISTA PERSONAL 2012a). Radio Carcoma va mantenir una programació variada, amb molts espais musicals, però centrada al voltant de la vida de Canillejas, que arrossegava problemes importants des de la dècada dels setanta, com el de l'heroïna (CANTALAPIEDRA 1987). Aquest acostament a allò local va fer que, cap a finals de la dècada, l'emissora es plantejés la necessitat de tenir un informatiu propi. Aquest plantejament va facilitar una via més de participació veïnal en l'àmbit comunicatiu, ja que el projecte *Boletín K* buscava, o al menys així ho anunciava en els seus fulls de mà promocionals, reporters

"[...] que siguin on es produeix la notícia, o en siguin protagonistes. Perquè es transmeti i es difongui com tu vols, sense manipulacions, sense intermediaris... directament. Tu, que vius actes noticiables o saps coses que els altres callen, ara tens la manera de comunicar-ho" (RADIO CARCOMA ca. 1989).

Una dinàmica interessant, ja que animava la participació veïnal en els processos de comunicació i convencia la gent que qualsevol pot convertir-se en reporter d'un noticiari.

Un altre programa ressenyable d'aquesta emissora va ser *Qué malditas son las mujeres*, espai coordinat per la Comissió de Dones de l'Associació de Veïns, que va ser un clar exemple del paper d'aquestes emissores com a "moviment de moviments", ja que aquí s'entrecruarrien el moviment per la llibertat d'emissió, el feminista i el veïnal. A més, va facilitar, a través de la participació en la ràdio, la posada en circulació de l'agenda feminista entre les habitants de Canillejas.

Radio ELO (Emisora Libre de Orcasitas) és l'últim exemple d'emissora fundada des del moviment veïnal que volem recollir en aquestes pàgines. El barri d'Orcasitas havia patit històricament problemes i mancances que van fer que el seu moviment veïnal fos un dels més dinàmics de la capital (Fresneda 1986). Establerta el 1986, l'emissora va tenir importància dins del barri, ja que va venir a articular el seu teixit juvenil, i va constituir un "lloc de trobada on es generava sociabilitat entre gent jove", i és que a Ràdio ELO:

"[...] hi havia *heavies*, hi havia *punks*, hi havia insubmisos [...], hi havia ecologistes, hi havia una mica una representació del que era el món juvenil d'Orcasitas. No tot el món juvenil, però sí potser, doncs nanos amb inquietuds [...] de comunicar i d'altres" (ENTREVISTA PERSONAL 2012b)

Dins de la graella de l'emissora, que va acollir programes musicals, de cinema i *magazines* culturals, hi va haver un noticiari local *El noticiero*, *las noticias de la ELO*, centrat, per descomptat, en l'actualitat social, política i cultural del barri, i un programa dedicat a l'esport de base d'Orcasitas, *El deporte es lo nuestro*. Aquests dos espais constitueixen exemples de la importància donada a allò local en els projectes de comunicació alternativa, als quals donava suport el moviment veïnal. En el cas d'*El noticiero*, la dinàmica va ser similar a la del *Boletín K*, de Radio Carcoma, en donar visibilitat i incloure en l'agenda els problemes i realitats més immediats i propers a la pròpia audiència i, en el cas d'*El deporte es lo nuestro*, la valoració de l'esport de base, normalment aliè als mitjans generalistes, va incidir en aquesta revaloració de la comunitat.

Abans de passar a la segona modalitat de relació entre el moviment veïnal i les ràdios lliures, hem de notar que aquestes experiències promogudes per les mateixes associacions de veïns no sempre van tenir un final feliç. El col·lectiu de Radio Carcoma va trencar la seva relació amb la veïnal, que va aprofitar els seus estudis per fundar Onda Diamante, i del tancament de Radio ELO va derivar un conflicte entre el col·lectiu de l'emissora i l'Associació d'Orcasitas, que va acabar donant lloc a Radio ELA, emissora en actiu fins als primers compassos de 2020.

Com assenyalàvem en la introducció d'aquest epígraf, les emissores "locals", de barri, van donar atenció preferent en els seus continguts a tot allò que tenia a veure amb l'entorn més immediat, amb el teixit del que constituïa la comunitat en la qual s'inserien. Volem, a continuació, apuntar alguns exemples de com aquestes emissores van facilitar la participació del moviment veïnal, més o menys organitzat, a les dinàmiques comunicatives.

Així, OMC, Onda Merlín Comunitaria, és una emissora fundada el 1987 al barri de Villaverde que des del principi va connectar molt bé amb el teixit veïnal del seu entorn: l'associació de veïns La Unidad, l'associació Pro-San Cristóbal o l'associació de mestresses de casa, entre d'altres, van trobar en aquest nou mitjà de comunicació una manera potent de "difondre" les seves activitats. El *magazín Matiné* va ser durant aquests anys l'espai preferent per donar cobertura a aquestes associacions, ja que, com recorda un dels nostres informants:

"[...] parlàvem del parc, que l'Ajuntament havia tirat sal a les zones verdes per no haver de regar-lo, és a dir el van cremar [...], aquest tipus de coses, 'ens comenten que al carrer no sé quants hi ha hagut un esvoranc, que tal i qual'. Donaves petites coses, tampoc és que fos fàcil" (ENTREVISTA PERSONAL 2014a).

Aquesta utilització de les emissores lliures com a altaveu per al moviment veïnal no era nova a Villaverde, ja que des de 1983 comptava amb el suport al districte d'Onda Sur. Aquesta ràdio, que com hem vist va ser pionera a la capital, havia mostrat des dels seus inicis la seva implicació amb la comunitat. Així, va declarar des d'un moment molt primerenc que estava oberta a tots els veïns dels barris que entressin dins del seu radi

d'acció (Villaverde Alto y Bajo, San Cristóbal, Orcasur, Getafe i Ciudad de los Ángeles), i va posar els seus aparells al servei d'aquells que ho necessitessin o bé a títol personal, o bé com a representants d'alguna organització. D'aquesta manera, i en un districte que seguia assolat per problemes importants de contaminació industrial, atur i manca d'infraestructures, van passar ràpidament pels seus micròfons representants de col·legis de la zona i del moviment obrer (IRIGAY 1983).

Un altre exemple d'emissora lliure que va donar cobertura a les lluites veïnals en les seves emissions va ser Radio Acción, del barri de Estrecho, que durant la seva breu existència va cedir un espai d'emissió al Colectivo de Activos i Parados del barrio del Pilar. Aquest col·lectiu va arribar a emetre la presa de La Vaguada, un cop derrotat el moviment de "La Vaguada es nuestra", per "reivindicar que al menys es donés feina a gent del barri en la construcció de centre comercial" (ENTREVISTA PERSONAL 2015). Amb aquest exercici de participació es donava veu a una lluita veïnal que durava més d'un lustre (*EL PAÍS* 1976) i que era de vital importància per al barri.

Un últim exemple, una cosa particular, d'aquesta manera de relació és el de l'associació de veïns de San Miguel, a Hortaleza, amb Radio Fhortaleza, primer, i Radio Enlace, després. La primera emissora, projecte personal de dos veïns que emetien des del seu domicili, va estar centrada totalment en el barri i les seves problemàtiques, va donar veu als seus veïns i va crear un sentiment de comunitat dins d'una zona que encara en la dècada dels vuitanta rebia molta població migrant (RADIO FHORTALEZA 1983). Aquesta preocupació per allò comunitari va fer que la veïnal acabés cedint-los un espai en els seus locals per desenvolupar la seva activitat, amb una graella organitzada per membres de la pròpia associació que feien a Radio Fhortaleza els seus programes (ENTREVISTA PERSONAL 2011c).

Aquesta emissora va desaparèixer i passat un temps, el 1989, es va crear al barri Radio Enlace, un nou projecte impulsat per joves que aviat va començar a emetre des de l'espai que ocupava anteriorment Radio Fhortaleza. En el cas d'Enlace, es va decantar, de nou, per una clara centralitat del barri en les seves temàtiques i per una estreta relació, gairebé de retroalimentació, entre el mitjà de comunicació i la veïnal, ja que els membres d'un col·lectiu solien participar de l'altre. D'aquesta manera, des de l'antena de Radio Enlace les inquietuds dels veïns d'un barri que, encara a finals de la dècada, entre d'altres problemes, patia l'absència d'un transport urbà en condicions dignes, es van fer visibles en l'esfera pública, i van entrar a formar part de l'agenda social i política (ENTREVISTA PERSONAL 2012D).

5. Conclusions

Pel que s'ha vist en aquestes pàgines és possible arribar a diverses conclusions. La primera és que, sens dubte, la relació entre el moviment veïnal i les emissores lliures va ser fructífera i intensa. Les ràdios, depenguessin o no d'associacions de veïns, van permetre al moviment ciutadà de participar en la

comunicació i integrar-se de manera activa en les dinàmiques de projecció ideològiques que assenyalàvem anteriorment. Així doncs, les reivindicacions i posicions dels veïns organitzats al voltant de les veïnals es van incorporar al repertori de lluites de la subcultura alternativa, alhora que les seves demandes es van incorporar a l'esfera pública i van passar a l'agenda política i social, per tal de ser escoltades i solucionades.

Els barris i districtes més desfavorits de Madrid van tenir, gràcies a les ràdios lliures, un mitjà de comunicació a través del qual, participant-hi activament, van poder fer-se sentir i visibilitzar unes problemàtiques que, d'una altra manera, haurien quedat ocultes pels mitjans de comunicació generalistes.

És possible concloure, també, que l'espai de les emissores lliures va esdevenir un espai de sociabilitat important dins dels barris en què, com apuntàvem amb anterioritat, activistes de diferents moviments, en aquest cas el veïnal, van entrar en contacte amb altres realitats militants, tot alimentant els seus discursos i repertoris de lluita: pensem en l'exemple del programa feminista de Radio Carcoma.

La posada en marxa d'emissores radiofòniques per part del moviment veïnal, com hem vist en els tres exemples tractats en aquestes pàgines, va cridar l'atenció, principalment, dels joves dels barris en què aquestes es van establir: Canillejas, Vicálvaro i Orcasitas. Creiem que és possible albirar una dinàmica doble després d'aquesta realitat. En primer lloc, és possible que, tenint en compte les condicions materials d'abandonament en què es trobaven aquests barris, la proposta als joves d'una forma d'oci com la participació en un mitjà de comunicació fos una alternativa a les sortides habituals (en contextos d'atur juvenil elevat i entorns exposats a la delinqüència i el consum d'estupefaents), de manera que les associacions estarien complint una tasca important en les seves comunitats. En segon lloc, aquesta relació entre joves i ràdio podria haver servit, també, per intentar aconseguir un relleu generacional per a un teixit associatiu que, com hem vist, resultava molt poc atractiu en la dècada dels vuitanta.

Finalment, sembla innegable que ha estat una relació fructífera per a tots dos moviments ja que, avui dia, podem trobar emissores federades dins de la FRAVM, que desenvolupen plans d'acció conjunts en les seves comunitats i vetllen i lluiten per la millora de les condicions de vida de seus barris i districtes, que de vegades continuen sent els més desfavorits de Madrid, com ara, per exemple, Onda Merlín Comunitaria, Radio Vallekas, Radio Enlace o Radio Almenara.

Referències

- ACTIVA ORCASITAS. *Orcasitas, primer pacto ciudadano*. Madrid: Ajuntament de Madrid, 2005.
- AGUILERA, M. *Rádios libres, radios piratas*. Madrid: Forja, 1985.
- AJOBLANCO. "Entrevista con Controradio de Florencia". *Ajoblanco*. 1977, núm. 26, 10-12. <<https://bit.ly/3f4gT7e>>
- ALTHUSSER, L. *Ideología y aparatos ideológicos de Estado*. Buenos Aires: Nueva Visión, 1974.
- ANTONA, M.; REGUEIRO, A. "Las otras radios, solas y libres en la madrugada". *Diario 16*, 1984, núm. 139, 4-14.
- CAMPS DURBAN, E. *Fem-nos escoltar! Història de les ràdios ciutadanes de l'espai català de comunicació (1977-2017)*. Girona: Editorial Gegal, 2019.
- CANTALAPIEDRA, R. "Canillejas teme a la sombra de 'La Chata'". *El País* [En línia] (27 de gener de 1987). <https://elpais.com/diario/1987/01/27/madrid/538748662_850215.html>
- CASANOVA, G. *Armarse sobre las ruinas, Historia del movimiento autónomo en Madrid (1985-1989)*. Madrid: Potencial Hardcore, 2002.
- Castells, M. *La cuestión urbana*. Mèxic D.F.: Siglo XXI Editores, 2014. Ed. original 1974.
- COORDINADORA DE RADIOS LIBRES. *Conclusiones del VI Encuentro de la Coordinadora Estatal de Radios Libres*. [fotocòpia de l'original mecanografiat], Madrid, 1983. Arxiu de l'autor.
- CRIBADO, A. "Radios libres. La guerrilla de la información". *Blanco y negro* (9 de gener de 1980), 27-30.
- ECHIVARRÍA, J.J. "Mataelefantes en el Rastro y por las nubes". *El País* [En línia] (13 de febrer de 1987). <https://elpais.com/diario/1987/02/13/espana/540169212_850215.html>
- EL PAÍS. "Constituida la entidad vecinal 'La Vaguada es nuestra'". *El País* [En línia] (28 de desembre de 1976). <https://elpais.com/diario/1976/12/28/madrid/220623863_850215.html>
- Espinar, C. *Las asociaciones vecinales como escuelas de ciudadanía. Antecedentes y evolución del movimiento vecinal en Madrid* [En línia]. Madrid: Asociación de Vecinos La Flor, 2015. <https://www.avlaflor.org/wp-content/uploads/2015/08/10_las_asociaciones_vecinales_como_escuelas_de_ciudadania_espinar.pdf> [Consulta: 16 d'abril de 2020].
- FRANQUET, R. "Las radios libres". A: PRADO, E. *La FM en el marco general del impacto de las nuevas tecnologías* [original mecanografiat]. [s.l.]: [s.n.]. [ca. 1984].
- FRESNEDA, C. "La 'vicalvarada'". *El País* [En línia] (29 de maig de 1988). <https://elpais.com/diario/1988/05/29/madrid/580908255_850215.html>
- FRESNEDA, C. "Meseta de Orcasitas, medio siglo para salir del fango". *El País* [En línia] (22 d'octubre de 1986). <https://elpais.com/diario/1986/10/22/madrid/530367861_850215.html>
- GARCÍA GARCÍA, J. "Transformaciones en el Tercer Sector: el caso de las radios comunitarias en España". *adComunica: revista científica, tendencias e innovación en comunicación*, 2013. Núm. 5, 111-131.
- GARCÍA GARCÍA, J. "Transformaciones y aprendizajes de las radios comunitarias en España: hacia un modelo de radio inclusiva". *Disertaciones. Anuario electrónico de estudios en comunicación social*, 2017. Vol. 10 (1), 30-41.
- GARCÍA GIL, S. "Las radios libres como contrapoder político-mediático en España". A: CHILLÓN LORENZO, J.M. et al (eds.). *Las radios libres como contrapoder político-mediático en España*. Madrid: Fragua, 2019, 229-244.
- GARCÍA GIL, S.; GÓMEZ GARCÍA, S.; REGUERO SANZ, I. "Espacios alternativos de libertad durante la Transición. Breve historia de las radios libres en España (1976-1983)". *Revista latina de comunicación social*. 2018. Vol. 73 (10), 1179-1210.
- GÓMEZ, A. "Las radios libres acuerdan exigir el 33% del dial". *El País* [En línia] (6 de març de 1985). <https://elpais.com/diario/1985/03/06/radioty/478911604_850215.html>
- HALL, S.; JEFFERSON, T. *Rituales de resistencia. Subculturas juveniles en la Inglaterra de posguerra* Madrid: Traficantes de Sueños, 2014.
- IBARRA, E.; MAESTU, C.; PORTUONDO, E. *Radio libres en España: entre la ilegalidad y la tolerancia*. [fotocòpia de l'original mecanografiat], Madrid, 1987. Arxiu de l'autor.
- IRIGAY, J. "Onda Sur, la radio libre de Villaverde Alto". *El País* [En línia] (10 d'abril de 1983). <https://elpais.com/diario/1983/04/10/madrid/418821862_850215.html>
- LAPEÑA, J.L.; MEDRANO, M.J. "Radios libres. La libertad de la democracia". 1984. *Onda 2001*, 1, 6-11.
- MARTÍN, M.A. *Islas de autogestión en un mar de contradicciones. Cuatro movimientos sociales alternativos en el Estado español (1978-1998)*. 1998. <http://miguelangelmartinez.net/IMG/pdf/1998_movimientos_sociales_Gijon.pdf> [Consulta: 8 de juny de 2020].
- ONDA SUR. *Programa: A por todas*. [fotocòpia de l'original manuscrit], Madrid, 1985. Arxiu de l'autor.
- ORTIZ HERAS, M. "El movimiento vecinal ¿viejo o nuevo movimiento social?". A: LEÓN, J. A. *Unidos somos fuertes. El movimiento vecinal en Albacete*. Albacete: Diputación d'Albacete, 2016.

PASCUAL, J. *Movimiento de resistencia. Años 80 en Euskal Herria. Radios libres, fanzines y okupaciones*. Tafalla: Txalaparta, 2019.

PÉREZ MARTÍNEZ, J.E. "Feminismo, ecologismo, pacifismo y democratización de las comunicaciones en un distrito del sur de Madrid: el caso de Onda Sur (Villaverde)". *Journal of Spanish Cultural Studies*, 2020, Vol. 21, núm. 2, 239-254.

PÉREZ MARTÍNEZ, J.E. "Mujeres en la radio libre española (de 1976 a nuestros días): un altavoz de las sin voz". A: CAPEL MARTÍNEZ, R. *Presencia y visibilidad de las mujeres: recuperando historia*. Madrid: Abada, 2013.

PÉREZ MARTÍNEZ, J.E. "Pacifismo, antimilitarismo y libertad de expresión en Madrid (1984-1990): Radio Cero, la radio anti-OTAN". *Zer: Revista de estudios de comunicación*. 2019. Vol. 24, núm. 47, 85-104.

PÉREZ QUINTANA, V.; SÁNCHEZ LEÓN, P. "Introducción". A: PÉREZ QUINTANA, V.; SÁNCHEZ LEÓN, P. *Memoria ciudadana y movimiento vecinal*. Madrid: Libros de la Catarata, 2008.

PRADO, E. "El movimiento por la libertad de emisión en España". A: BASSETS, L. *De las ondas rojas a las radios libres*. Barcelona: Gustavo Gili, 1981.

RADIO CARCOMA. *Boletín K de Radio Carcoma busca reporteros/as* [full de mà], Madrid, ca. 1989. Arxiu de l'autor.

RADIO CARCOMA. "Vida y obras de una emisora que se hizo llamar Radio Carcoma". *El agujero*. 1997, núm. 9, 1-2.

RADIO FHORTALEZA. *Proyecto: estructura organizativa*. [fotocòpia de l'original mecanografiat], Madrid, 1983. Arxiu de l'autor.

RAMOS MARTÍN, J.; MORAIS, S.; BARRANQUERO CARRETERO, A. "Las redes de comunicación alternativa y ciudadana en España: potencialidades, dificultades y retos". *OBETS: Revista de Ciencias Sociales*. 2018. Vol. 13, núm. 1, 121-148.

RESINA DE LA FUENTE, J.; SAMPEDRO BLANCO, V. "Opinión pública y democracia deliberativa en la Sociedad Red". *Ayer*, 2010, núm. 8, 139-162.

RODRÍGUEZ LEAL, S. (ed.). *De Vallecas al Valle del Kas. Los años vividos 20-11-75/19-01-1986*. Madrid: Radio Vallecas, 2002.

Entrevistes personals realitzades per l'autor

- Ceferino Maestu, membre fundador d'Antena Vicálvaro. Madrid, 1 de febrer de 2011a.

- Cristino Barroso, membre fundador de Radio Acción. Madrid, 16 de novembre de 2015.

- Eloy Cuellar, membre fundador de Radio Elo. Madrid, 25 de juliol de 2012b.

- Ernesto Portuondo, membre fundador de Radio Cero. Madrid, 9 de maig de 2008.

- Francisco Aragón, membre fundador de Radio Enlace. Madrid, 5 de setembre de 2012d.

- Isabel Santa María, membre fundador de Radio Carcoma. Madrid, 7 de setembre de 2012a.

- José Luís López, membre de Radio Fhortaleza. Madrid, 11 de maig de 2011c.

- Juan Pablo Calero, membre de Radio Luna i Radio Cero. Alcalá de Henares, 16 de desembre de 2010.

- Julio Alguacil, membre fundador d'Onda Sur, Madrid, 7 de setembre de 2012c.

- Mariano Sánchez, membre fundador d'Onda Verde Vallekana i Radio Vallekas. Madrid, 19 de gener de 2011c.

- Mínguez, membre fundador d'Onda Merlín Comunitaria. Madrid, 31 de juliol de 2014a.

- Nines, membre d'Onda Latina. Madrid, 30 de juliol de 2014b.

- Víctor Domingo, membre fundador de Radio Luna. Madrid, 19 d'abril de 2011b.